

ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ
«ԲՈՒԶԱՆԴԱՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ» ԵՐԿՈՒՄ

ԱՆՆԱ ԱԲԱԶՅԱՆ, ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

Գրաբարով մատենագրությունը հարուստ նյութ է տալիս գրաբարի եզրությային համակարգի վերաբերյալ: Այն կարիք ունի ամբողջական և բազմակողմանի քննության: Սույն աշխատանքը ներկայացնում է գրաբարի եզրությունները Փ. Բուզանդի «Պատմություն Հայոց» երկի փաստական նյութի հիմքով: Երկի բառապաշարը և նրա բաղադրիչը կազմող եզրությային համակարգը բազմաշերտ են՝ պայմանավորված երկի բովանդակությամբ, նպատակաուղղվածությամբ և ոճական զանազան առանձնահատկություններով: Քննության են ենթարկվել հասարակական-վարչաքաղաքական հարաբերություններ արտահայտող եզրությունները, որոնք իմաստային դիտակետում բազմաշերտ են: Առաջին անգամ ներկայացվում են՝ ա) երկրի **պաշտոնակարգությունը**՝ արքունի և ռազմական պաշտոնները և պաշտոնյաների գործառույթները արտացոլող եզրություններ, բ) **երկրի պետական կառուցվածքը**՝ իր ենթակառուցվածքներով արտացոլող եզրություններ: Առանձին քննության են ենթարկվել տարածությունը դրսևորող եզրությունները: Ներկայացված 50 եզրություններից 12-ը փոխառություն են պահլավերենից, 6-ը՝ հունարենից, 1-ը իրանական փոխառություն է, 31-ը հայերենի հիմնաշերտի բառեր են: Անհրաժեշտության դեպքում յուրաքանչյուր եզրությամբ արժևորվում է նաև տարժամանակյա դիտակետում: Աշխատանքը կարևորվում է ոչ միայն համաժամանակյա քննության շրջանակում, այլև փաստական հարուստ նյութ է տալիս պատմական եզրությաբանության համար, քանի որ արդի արևելահայերենի եզրությունների մեծ մասը ունի գրաբարյան հենք:

Բանալի բառեր – *պաշտոնակարգություն, քաղաքական կառույց, վարչաքաղաքական ենթակառուցվածքներ, ռազմական և արքունի պաշտոններ, նախարար, նահապետ, ազատ, ավագ, խորհրդական, ոստիկան, գործակալ*

Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշարի կարևորագույն բաղադրիչ է տվյալ լեզվի եզրությային (տերմինային)¹ համակարգը: Չնայած այն հանգամանքին, որ գրաբարի բառապաշարը իմաստակառուցվածքա-

¹ *Տերմին* բառը ծագում է լատիներենից, ունի եզր, սահման նշանակությունը: Գիտական գրականության մեջ շրջանառվում են նաև **եզր, եզրույթ** տարբերակները: Մանրամասն տե՛ս **Լ. Եզեկյան**, Ոճագիտություն, Եր., 2003, էջ 34-38; **Հ. Պետրոսյան**, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 578-581 նն:

յին և ստուգաբանական մանրակրկիտ քննության ենթարկված է², այնուամենայնիվ գրաբարի եզրույթների մասին գրաբարագիտության մեջ միայն առանձին դիտարկումներ կան: Մինչդեռ գրաբարով ավանդված ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությունն ամփոփում է եզրույթների հարուստ համակարգ, որը կարիք ունի ոչ միայն իմաստաստուգաբանական, կառուցվածքային, այլև ոճական քննության: Գրաբարի եզրույթների համաժամանակյա յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն, ինչին ուղղված է նաև սույն աշխատանքը, կարևոր է գրաբարագիտության համար՝ պայմանավորված հետևյալ հանգամանքներով. 1) գրաբարի եզրույթային համակարգի համաժամանակյա քննությունը արժևորվում է գրաբարով մատենագրության բառապաշարի համաժամանակյա գնահատման դիտակետում, 2) այն տալիս է փաստական հարուստ նյութ գրաբարի եզրույթների տարժամանակյա ուսումնասիրության համար, ինչը հիմք է պատմական եզրույթաբանության համար, 3) գրաբարի եզրույթների համակարգային քննության արդյունքները համաժամանակյա ուսումնասիրության շրջանակում հնարավորություն են տալիս գնահատելու արդի գրական հայերենի բառապաշարը և նրա բաղադրիչը կազմող եզրույթները, քանի որ արդի գրական արևելահայերենի եզրույթների, ինչպես նաև ողջ բառապաշարի հիմնաքարը պիտի որոնել գրաբարի բառապաշարում և եզրույթային համակարգում: Գործառական տարբեր ոճերում եզրույթների գործառույթն ունի տարբեր նկարագիր, ինչը պայմանավորված է տվյալ ոճի երկի բովանդակությամբ և նպատակաուղղվածությամբ, որոնք ձևավորում են նրա բառապաշարը: Օրինակ՝ «գիտական ոճի բառապաշարի հիմնական շերտը, որը միաժամանակ կարող է ոճակազմիչ նշանակություն ունենալ, կազմում են տերմինները՝ «գրադոմնաբային կամ մասնագիտական բառերը»³: Մինչդեռ գեղարվեստական ոճում ոչ միայն եզրույթային համակարգը, այլև ողջ բառապաշարը բազմաշերտ է և կարող է ներառել նաև գործառական մյուս ոճերին բնորոշ լեզվական տարբեր իրողություններ⁴, ի թիվս նրանց՝ նաև բառեր, եզրույթներ և բառ-եզրույթներ: Լեզվաբանական գրականության մեջ տերմինագիտական (եզրույթաբանական) շրջանակում բառապաշարը բաժանվում է 3 շերտի⁵. ա) ընդհանրական նշանակության բառեր, բ) եզրույթներ, որ ունեն տերմինային նշանակություն (բուն եզրույթներ), գ) բառեր, որոնք, ըստ գործառական տիրույթի, և՛ ընդհանրական նշանակության բառեր են, և՛ եզրույթներ: Եզրույթների և բառերի հարաբերակցության

² Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբաջյան, Ն. Դիլբարյան, Ա. Յուզբաշյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 2017, էջ 120-226; Ն. Դիլբարյան, Ա. Խաչատրյան, Հայերենի փոխառյալ և բնիկ բառերը, Եր., 2018:

³ Լ. Եզեկյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁴ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղը, էջ 83-95:

⁵ Մանրամասն տե՛ս Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 320:

այս գիտական մոտեցումը համարելով ճշգրիտ և հիմնավորված՝ գրաբարի եզրույթների համաժամանակյա ուսումնասիրությունը կատարում ենք՝ ներառելով այն բառերը, որոնք միայն **եզրույթներ** են, և **բառ-եզրույթները**. նրանք ունեն և՛ բառային ընդհանրական նշանակություն, և՛ միաժամանակ որևէ բնագավառ ընդգրկող եզրույթներ են:

Գրաբարով մատենագրության մեջ իր հարուստ բառապաշարով առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Փավստոս Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկը: Երկի բառապաշարի ակնհայտ հատկանիշը իմաստային բազմաշերտությունն է, որը պայմանավորված է աշխատության **բովանդակությամբ և նպատակաուղղվածությամբ**: Բուզանդը ոչ միայն պատմական իրողությունների զուտ նկարագրություն է տալիս, այլև դրանք դարձնում ներագրու և տպավորիչ յուրաքանչյուր ընթերցողի համար, քանի որ հասարակական-քաղաքական, ռազմական, հոգևոր-մշակութային կյանքի յուրաքանչյուր դրվագ առանձնանում է իր ոճական դրսևորումներով, ինչը առաջին հերթին վերաբերում է երկի բառապաշարին: Երկի բովանդակության և նպատակաուղղվածության մասին հեղինակը գրում է, որ ինքը մանրամասն անդրադարձել է հայոց թագավորներին, նկարագրել նրանց ներքին և արտաքին քաղաքական գործունեությունը: Երկում առանձնակի խնամքով են ներկայացվում մշակութային և հոգևոր կյանքը, ռազմական վիճակը՝ պատերազմների, հաղթանակների և պարտությունների տպավորիչ դրվագներով «վարք թագաւորաց, նախարարաց, զօրավարաց»⁶ (էջ 6): Ուստի իմաստային բազմաշերտությունը բնորոշ է ոչ միայն երկի ողջ բառապաշարին, այլև եզրույթային համակարգին: Հաճախադեպ են կրոնական բովանդակության բառերն ու եզրույթները⁷, ռազմական, իրավասօրենսդրական, կենցաղային, տարածական և այլ հարաբերություններում գերակշռող եզրույթները: Երկում մեծ տեղ են զբաղեցնում **հասարակական-վարչաքաղաքական** հարաբերությունները՝ 1) երկրի պետական-վարչական կառուցվածքը, 2) պետական և զինվորական պաշտոնները. այս հենքով՝ պաշտոնակարգությունը, 3) թագավորների ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, 4) իրավասօրենսդրական համակարգը, տարածական հարաբերությունները ևն: Իմաստային շերտերից յուրաքանչյուրն ունի իր ենթաշերտերը, ուստի դրանց ամբողջական ուսումնասիրությունը ընդգրկում է բազմաձևավալ փաստական նյութ, որի քննությունը ամբողջական պատկերով մեկ հոդվածի շրջանակներում խորքային չի կարող լինել:

Սույն ուսումնասիրությունը ընդգրկում է հասարակական-վար-

⁶ Քննությունը կատարված է ըստ «Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց /Բուզանդարան պատմութիւնք» (Եր., 1987) բնագրի: Բնագրային հղումների և օրինակների էջերը տրվում են շարադրանքում:

⁷ Մանրամասն տե՛ս **Ա. Աբաջյան, Ա. Յուզբաշյան**, Կրոնական բովանդակություն ունեցող բառերը Փ. Բյուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկում, «Էջմիածին», Է, 2022, էջ 50-65:

չաքաղաքական հարաբերություններ արտահայտող այն եզրույթները, որոնք ներկայացնում են՝ 1) պաշտոնակարգությունը արքունիքում. այն է՝ արքունի պաշտոնները և դրանք իրականացնող պաշտոնյաների գործառույթը ներկայացնող եզրույթներ, 2) երկրի **վարչաքաղաքական կառուցվածքը իր ենթակառույցներով** ներկայացնող եզրույթներ⁸: Եզրույթներից յուրաքանչյուրը արժևորվում է իմաստաստուգաբանական առանձին վերլուծության շրջանակում⁹: Ըստ անհրաժեշտության՝ անդրադարձել ենք արդի արևելահայերենում ունեցած իմաստային վերլուծություններին՝ հիմք ընդունելով Ա. Մուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարանում» տեղ գտած մեկնությունները¹⁰:

Արքա, թագաւոր եզրույթները հոմանիշներ են: ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) բացարձակ իշխանության տեր, միահեծան, տիրակալ, միապետ: **Թագաւոր** եզրույթի համար՝ նաև նորափեսա: Բնագրում դրանք հաճախադեպ են. «Մեծ **թագաւորն** Յունաց **թագաւորեցոյց** զՊապ գորդին Արշակայ» (էջ 284), «... և յառաքելասպան Սանատրկոյ **արքային...**» (էջ 12), «...**արքային** Տրդատայ...» (էջ 12): **Թագաւոր** բաղադրիչով են կազմված **թագաւորութիւն** (էջ 308), **թագաւորեցուցանել** (էջ 284) բառ-եզրույթները: Միապետ նշանակությամբ բնագրում գործածված է **կայսր** եզրույթը: Այն փոխառություն է հունարենից. նշանակում է ինքնակալ, միահեծան թագավոր: Բնագրային օրինակ. «... վասն գերեզարդ առնել ի **կայսերէն** միւս անգամ...» (էջ 90)¹¹: **Արքայ** բաղադրիչով են կազմված **արքայորդի** և **արքայազն** եզրույթները, որոնցից բնագրում գործածված է **արքայորդի**-ն՝ «Իսկ զՅուսիկ սնուցանէր Տիրան որդի թագաւորին Խոսրովու և ետ **արքայորդին** Տիրան զդուստր իւր կնութիւն Յուսկանն որդոյ Վրթանիսի» (էջ 201), «...ռազմիկասպաս զօրքն, և տիկնաւն հանդերձ և **արքայորդին** մանուկն Արշակ...» (էջ 82): Ըստ որում՝ հեղինակը արքայորդի իմաստով գործածում է նաև երկբաղադրիչ **արքայի որդի** բառակապակցությունը. «... և սնուցանէին նոքին **գորդին զարքային** զԱրշակ» (էջ 74): **Արքայորդի** եզրույթը ունի երկու նշանակություն. 1) արքայի որդի, 2) (կրոն.) Աստծու որդին, Քրիստոս: Նրան հոմանիշ է **արքայազն** բառ-եզրույթը. այն ունի հետևյալ իմաստները. 1) արքայի տոհմից՝ ցեղից սերված, թագավորի որդի, ազգական: Ըստ էության **ար-**

⁸ Երկրի արտաքին և ներքին քաղաքականությունը, ռազմական գործը, իրավաօրենսդրական, տարածական հարաբերությունները ներկայացնող եզրույթները կենդանի կայացնենք առանձին քննությամբ:

⁹ Աշխատանքում օգտվել ենք Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանից», հ. Ա և Բ, Եր., 2000, այսուհետև՝ ԳԲԱ, ԳԲԲ: Բառերի մեկնաբանումների հիմքում ընկած են «Նոր Հայկազեան բառարանի» վկայումները, որոնց մասին նշում է հեղինակը բառարանի կառուցվածքը և կազմության սկզբունքները ներկայացնելիս. տե՛ս ԳԲԱ, էջ 5: Շարադրանքում իմաստային վկայումները ներկայացնում ենք ոչ դասական ուղղագրությամբ:

¹⁰ Տե՛ս Ա. Մուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Եր., 2009: Այսուհետև՝ ՀԲԲ:

¹¹ Հ. Հյուբշմանը **կայսր** բառը մեկնաբանելիս գրում է. «... թվում է կայսր-ը հնագույն հունարեն փոխառյալ բառն է հայերենում, ինչպես Kaiser-ի հնագույն լատ. փոխառյալը հին գերմաներենում» Հ. Հյուբշման, Հայերենի քերականություն, Եր., 2003, էջ 322, 329:

քայազն եզրույթն ունի իմաստային ավելի լայն ընդգրկում: ԳԲԱ-ն վկայում է նաև **թագաւորազն** եզրույթը՝ թագավորական տոհմից՝ ցեղից սերված իմաստով: Իմաստային նրբերանգների դրսևորումներում էական դեր է կատարել երկրորդ բաղադրիչը՝ **որդի** և **ազն**: Արքան (թագավորը) արքունիքի՝ թագավորության պետական կառույցի առաջին դեմքն է: **Արքունի**, **արքունիք** եզրույթների համար ԳԲԱ-ն առանձնացնում է հետևյալ իմաստները՝ **արքունիք**՝ 1) արքայի պալատը, 2) թագավորական գանձ, գանձարան, 3) թագավորի ընտանիքը, 4) պալատականներ, **արքունի** նշանակում է արքունական, արքայական, թագավորական (ԳԲԱ, էջ 228): Բնագրային օրինակներ՝ «**արքունի** զօրք» (էջ 82), «բանակն **արքունի**» (էջ 284), «**արքունական** կառօք» (էջ 48) ևն:

Արքայական ապարանք, արքունիք իմաստով բնագրում գործածված է **պալատ** (կամ **պաղատն**) **եզրույթը**. այն փոխառություն է լատ., հունարենից (ԳԲԲ, էջ 378): Բնագրային օրինակ՝ «Ապա չոգան գնացին հասին ՚ի կայսերական **պաղատն** թագաւորացն Յունաց» (էջ 126):

Պետական կառույցի ենթակառուցյունները նախարարական տներն էին՝ նախարարների գլխավորությամբ: **Նախարար** եզրույթի համար ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ծայրագավառների կառավարիչ, կուսակալ, որ օժտված էր անսահմանափակ իրավունքներով. **սատրապ**, 2) իշխան, ավագ անձ, 3) Հին Հայաստանի տերը հանդիսացող **իշխան**, **նահապետ**, **տանուտեր**:

Ըստ կառավարման իրավունքների՝ **նախարար** եզրույթը հոմանիշ է՝ ա) **սատրապ**, բ) **նահապետ**, գ) **տանուտեր** եզրույթներին: Բնագրում **նախարար** եզրույթը հաճախադեպ է. «Սա կոտորեաց զամենայն ազգս **նախարարացն** ՚ի ժամանակս թագաւորութեանն Տիրանայ արքայի...» (էջ 178): Գրական արևելահայերենում **նախարար** եզրույթը վերաիմաստավորվել է որևէ գերատեսչության և ոլորտի ղեկավար նշանակությամբ: **Նահապետ** բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) մի տոհմի, ցեղի նախահայր, տոհմապետ, ցեղապետ, 2) տոհմի, ցեղի պետ, գլխավոր առաջնորդ, իշխան, 3) նախարարական տան գլխավոր **նախարար**, **տանուտեր**, 4) հայրերի նախնիների պետ՝ առաջինը, հայրապետ: Արդի հայերենում պահպանել է նախահայր, որևէ գերդաստանի երեց՝ ավագ, ցեղապետ նշանակությունները: Բնագրային օրինակ՝ «...եւ ընդ Զարեհ իշխանն, **նահապետն** մեծի Ծոփաց» (էջ 44): **Սատրապ** – փոխառություն է հունարենից, նշանակում է ավագ նախարար, բղէշխ: ՀԲԲ-ում նշվում են կուսակալ, նահանգապետ իմաստները: Այն ունի նաև բռնապետ նշանակությունը: Այն **պատմական** եզրույթ է և հոմանիշ է **բղէաշխ**, **բղէշխ** եզրույթին: Բնագրային օրինակ՝ «...ամենայն **սատրապք**, նախարարք և ազատք, պետ և իշխանք, զօրավարք և սահմանապահք ... զի եկեսցեն» (էջ 108):

Պետ – փոխառություն է պահլավերենից, ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) գլխավոր, մեծավոր, առաջնորդ, իշխան, 2) սկիզբ: Բնա-

գրում գործածված է 1-ին իմաստով: Արդի հայերենում ունի՝ 1) տնօրեն, 2) գլխավոր, ղեկավար, 3) ավագ, 4) հրամանատար իմաստները (ՀԲԲ, էջ 934): Այն բաղադրիչ է նաև բարդ բառ-եզրույթների՝ վարչապետ, գյուղապետ են, **բղեշխ, բղեաշխ** – փոխ. է պահլավերենից: ԳԲԱ-ն նշում է. 1) մեծ իշխան, կուսակալ, կողմնապետ, կողմնակալ, 2) հյուպատոս իմաստները: Բնագրում գործածված է 1-ին իմաստով. «Ձերբակալ արարեալ **գրղեաշխն** Աղձնեաց...» (էջ 324) են: Այն **պատմական եզրույթ** է:

Տանուտեր բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) տան, ընտանիքի, գերդաստանի գլխավոր, տանտեր, 2) տան՝ ցեղի, տոհմի գլխավորը, նահապետ, ցեղապետ, ազգապետ, 3) **նախարարական տան իշխան, նախարար**, 4) այն աստղատունը, որի մեջ գտնվում է արեգակը տվյալ ամսին (ըստ հին պատկերացումների), ՀԲԲ-ն պատմական իմաստով նշանակությունների համար տալիս է **իշխան, սեպուհ** եզրույթները. արդի իմաստներն են գյուղապետ, գյուղերեց, գեղջավոր, ավանապետ, բարբառային տարբերակը՝ քյոխվա՝ համայնքի կողմից ընտրված գյուղի պետ (ՀԲԲ, էջ 1082): **Իշխան, սեպուհ, նախարար** իմաստների շրջանակում այն արժևորվում է իբրև **պատմաբառ**: Բնագրային օրինակ՝ «... թո՞ղ զնահապետս մեծամեծս և **զտանուտեարս**՝ որք գործակալք միայն էին» (էջ 106):

Գործակալ եզրույթի համար ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) իշխանությունը, երկիրը կամ նրա առանձին նահանգը գլխավորող կառավարող, ղեկավարող պաշտոնյա, կուսակալ, 2) (եկեղ.) հոգևոր գործերի վերակացու կառավարիչ թեմի որևէ մասում: Բնագրային օրինակներում գործածված է 1-ին իմաստով: ԳԲԲ-ն արդի արևելահայերենի համար վկայում է **գործակալ** եզրույթի հետևյալ իմաստները. 1) հանձնակատար, որևէ հիմնարկի կամ կազմակերպության ներկայացուցիչ, որ կատարում է պաշտոնական հանձնարարություններ, 2) լրտես, հետախույզ, 3) իրազեկիչ: Բնագրային օրինակ՝ «Ապա ստիպել սկսան և **գործակալք** թագաւորին ժողովել արծաթ և ոսկի» (էջ 158):

Իշխան – ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ընդհանրապես՝ իշխող, տիրող, տիրապետող, ազդեցություն ունեցող մարդ, 2) **մի երկրի՝ երկրամասի պետ՝ կառավարիչ, իշխանավոր, մեծավոր, տեր**, 3) իշխանուհի, տիրուհի, իշխանավորուհի, 4) առաջնորդ, պարագլուխ, զորապետ, 5) գլխավոր հրամանատար, 5) մեկի կամ մի բանի վրա անսահմանափակ իշխանություն ունեցող մարդ, տիրակալ: Երկրորդ իմաստը՝ իշխանաձուկ, բախտակ: Բնագրում գործածված է **մի երկրի՝ երկրամասի կառավարիչ** իմաստով. «... և զՎարագ Շահունի **իշխանն** Ծոփաց աշխարհին» (էջ 48): Այն հաճախադեպ է, օրինակ՝ երրորդ դարի դարի ԺԲ գլխի առաջին պարբերությունում հեղինակը թվարկում է տարբեր գավառների իշխանների անունները՝ ըստ գավառների: **Իշխան** բաղադրիչով բնագրում գործածված են **իշխանություն**, նաև երկբաղադրիչ **ձեռական իշխանություն** եզրույթները: Ս. Մալխասյանը ծա-

նորագրությամբ մեկնաբանում է **ձեռական իշխանություն** եզրույթը. «Ձեռական իշխանություն կամ ձեռին իշխանություն նշանակում է այն կալվածքը, որ սեփական է այսինչ անձին, գտնվում է նրա անմիջական կառավարության տակ» (էջ 432, ծան. 104-րդ): Բնագրային օրինակներ՝ «Եկն էջ և Հայրն Մարդպետ զհարով **իշխանութեամբն** շրջել» (էջ 180), «Զայնու ժամանակաւ սուրբն Ներսէս շրջեր ընդ իւր **ձեռական իշխանութիւնսն**, զի հնգետասան գաւառ գայն **ձեռական իշխանութեան** ունէին իբրև սեպհական ՚ի բնմէ» (էջ 178):

Մարդպետ, մարդպետություն – ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. **մարդպետ**՝ արքունի պալատի ներքինապետ հայ Արշակունիների ժամանակ, որ կոչվում էր Հայր Մարդպետ: **Մարդպետություն**՝ 1) մարդպետ լինելը, մարդպետի պաշտոնը, ներքինապետություն, 2) մարդպետի տոհմական կալվածքը, մարդպետական երկիրը: Բնագրային օրինակներ՝ «Եւ էր **մարդպետն Հայր** այր չար և ժանտաբարոյիւք անօրէն և անիրաւ, քան գառաջին **Հայր** անուն **մարդպետսն**» (էջ 178), «Արդ էլանէր սա շրջեր ընդ **մարդպետութիւնն** իւր...» (էջ 178):

Մենեկապետ – ԳԲԲ-ն նշում է **սենեկապահ, սենեկապետ** բառերի հետևյալ իմաստները. 1) պաշտոնյա, որ հսկում էր թագավորական կամ իշխանական պալատի ներքին գործերը, 2) տիրոջ պաշտպանությունն ապահովող սպասավոր, թիկնապահ: Բնագրային օրինակ՝ «...որոյ անուն Փիսակ կոչիւր, որ **սենեկապետն** էր արքային Տիրանայ» (էջ 78):

Դայեակ – փոխառություն է **պահլավերենից**: ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ստնտու, ծծմայր, 2) ընդհանրապես սնուցիչ, 3) դաստիարակ, խնամակալ (արական սեռի): Բնագրում գործածված է 2-րդ իմաստով. «Յայնմ ժամանակի խնդիր էլանէր արքայն Արշակ տոհմին զօրավարաց ազգին քաջացն Մամիկոնեից, մանաւանդ զի իւր **դայեակս** և սնուցիչք էին» (էջ 106):

Ոստիկան – փոխառություն է **պահլավերենից**: ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) վերատեսուչ, վերակացու, պահապան, 2) դիտապետ, հրամանատար, 3) կայսերական կալվածքների կառավարիչ (հռոմեական պետության մեջ), 4) հրամանատար, գլխավոր իշխան, 5) կուսակալ, մարզպան (արաբական տիրապետության շրջանում) (էջ 342): Բնագրում գործածված է վերակացու, պաշտոնյա իմաստով. «... և անդ **ոստիկանս** վերակացուս թողոյր» (էջ 322): Արդի իմաստով՝ հասարակության անվտանգությունը, ներքին կարգ ու կանոնը ապահովող պետական մարմնի՝ ոստիկանության աշխատակից (ՀԲԲ, էջ 482): Բնագրային օրինակ՝ «Եւ էր **ներքինի** մի Հայոց թագաւորին Արշակայ, **ոստիկան** հաւատարիմ լեալ, ներքինի սիրելի մեծի իշխանութեան և մեծի պատուի, անուն Դրաստամատն» (էջ 314):

Խորհրդական – ԳԲԱ-ն նշում է 6 իմաստ, որոնցից 1-ը **խորհրդակից**, խորհրդատու նշանակությունն է: Այն պահպանել է այդ իմաստը և արդի արևելահայերենում: ՀԲԲ-ն վկայում է «պաշտոնական անձ, որն

իրեն վերապահված հարցերի մասին խորհուրդներ է տալիս վերադասին» նշանակությունը (էջ 440): Բնագրային օրինակ՝ «...սպա մատուցելով առ թագաւորն աւագք իւրոյ դրանն և **խորհրդականք** և ասեն...» (էջ 138):

Մագիստրիանոս – փոխառություն է հունարենից: ԳԲԲ-ն նշում է. 1) Բյուզանդիայում՝ կայսերական պալատի ավագ աստիճանավոր, 2) պետ, զորապետ իմաստները: Բնագրում գործածված է 1-ին իմաստով. «Ապա առաքեաց կայսրն առ նա **մագիստրիանոս**...» (էջ 158): Ի թիվս մագիստրատ պետական եզրույթի (ՀԲԲ, էջ 716)՝ մագիստրոս, մագիստրատուրա եզրույթները արդի արևելահայերենում բուհական ուսումնառության եզրույթներ են:

Թելակալ – ունի գործակալ, հոգաբարձու իմաստները. «Եւ առ այնմ ժամանակաւ Փաւստոս եպիսկոպոս... էր ի տան նորին **թելակալ**» (էջ 402):

Տեսուչ, տեսչութիւն – ԳԲԲ-ն նշում է 6 իմաստ, բնագրում գործածված է վերահսկող, վերահսկողություն իմաստներով. «Եւ էին տքա ՚ի **տեսչութիւն** աղքատանցացն հաւատացեալք...» (էջ 404): Արդի հայերենում պահպանել է վերահսկիչ, վերահսկողություն իրականացնող հաստատություն, օր.՝ լեզվի տեսչություն:

Աշխարհակալ – բազմիմաստ բառ է: ԳԲԱ-ն նշում է 4 իմաստ, որոնցից 2-րդ՝ **կուսակալ, իշխան** իմաստով է գործածված բնագրում. «...մեծամեծ **աշխարհակալք** գաւառատեարք նահապետք...» (էջ 166):

Պաշտոնների և պաշտոնյաների որոշ եզրույթներում դրսևորվում է տարարժեքության լեզվական իրողությունը: Քննարկենք նրանցից մի քանիսը տարարժեքության դիտակետում: Տարարժեքությունը գրաբարի բառապաշարում դրսևորվող կարևորագույն լեզվական իրողությունն է, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես համաժամանակյա, այնպես էլ տարժամանակյա ուսումնասիրության դիտակետերում: Տարարժեքությունը ընդգրկում է լեզվի՝ 1) բառային, 2) ձևաբանական, 3) շարահյուսական մակարդակները: Բառի բազմիմաստությունը հիմք է դառնում ձևավորելու ոչ միայն տարբեր խոսքիմաստային արժեքներ, այլև շարահյուսական տարբեր գործառույթներով հանդես եկող միավորներ: Լեզվական այս կարևորագույն իրողությանն անդրադարձել է Լ. Խաչատրյանը: Տեսական նյութի գիտականորեն հիմնավորված իրողությունների վերլուծության արդյունքում հեղինակը ներկայացրել է իր տեսակի մեջ եզակի մի բառարան, որտեղ տեղ են գտել V-XI դարերի գրաբարով մատենագրության մեջ գործածված տարարժեք բառերը՝ մեկնություններով և բնագրային հետաքրքիր նմուշներով¹²: Սույն բառարանը կարևորվում է գիտականորեն հիմնավորված գլխաբառերի առանձնացմամբ, որոնք բնորոշվում են իբրև բառային,

¹² Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Եր., 2003: Այսուհետև՝ ԼԽԳԲԲ:

ձևաբանական, շարահյուսական տարբեր արժեքներ: Բառարանն ունի ընդարձակ տեսական վերլուծություն գրաբարի տարարժեք բառերի մեկնաբանումների ամբողջական ընդգրկմամբ¹³:

Հասարակական-քաղաքական եզրույթների շրջանակում բնագրում տեղ գտած տարարժեք եզրույթներն են՝ **ազատ** – այն փոխառություն է պահլավերենից: ԳԲԱ-ն վկայում է հետևյալ իմաստները. 1) ազնվական իշխան, 2) ուրիշի կամքից կախում չունեցող, ինքնիշխան, անկախ, 3) որևէ բանով չկաշկանդված, անկաշկանդ, 4) զերծ, անմասն, 5) մի բանից հեռու, 6) արձակ, ընդարձակ, լայնարձակ, 7) բարձր, 8) ազատորեն, առանց արգելքի: Այն երկարժեք միավոր է՝ գոյական-ածական (ԼԽԳԲԲ, էջ 16): Բնագրային օրինակ՝ «...ընդրեաց իւր արս ընտիրս, միամիտս **ազատս**, ազգայինս...» (էջ 290): Երկում գործածված է նաև **ազատ(անի)** հավաքական գոյականը՝ ազատներ, ազնվականներ, իշխաններ իմաստով. «...և այլ մեծամեծք նախարարացն և աւագ տանուտերք, **ազատանին**...» (էջ 34): **Ազատ** բաղադրիչով ձևավորված **ազատագունդ** եզրույթի համար ԼԽԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ազատներից՝ ազնվականներից բաղկացած խումբ՝ զինվորական գունդ, 2) ազնվական ծագում ունեցող զորական, 3) ազնվականներից կազմված, բաղկացած: 1-ին և 2-րդ իմաստներով այն գոյական է, իսկ 3-րդ իմաստով՝ ածական: Հեղինակը 2-րդ և 3-րդ իմաստների համար բերում է օրինակներ Բուզանդից. «Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեալ զամենայն **ազատագունդ** մարդկանն մնացելոցն» և «Տայր հրաման թագաւորն Արշակ **ազատագունդ** բանակին» (ԼԽԳԲԲ, էջ 16): Եզրույթը դրսևորել է գոյական-ածական տարարժեքությունը: **Աւագ** բառ-եզրույթի համար ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) առաջինը, գլխավոր, ամենամեծը կոչումով, պատվով, դիրքով ևն, 2) տարիքով ավելի մեծ, երեց, 3) մեծ, կարևոր, նշանակալից, 4) ազնվականության բարձր խավին պատկանող անձ, իշխանավոր, իշխան, պետ: ԼԽԳԲԲ-ում այն արժևորվում է իբրև ածական-գոյական երկարժեք միավոր: Բնագրում ունենք **աւագ(անի)**, **աւագա(խումբ)** եզրույթների հետևյալ գործառույթները. «... գայր հասանէր ընդառաջ նոցա ամենայն **աւագախումբ** մեծամեծ նախարարօք իւրովք» (էջ 34), «...զի մեծամեծ **աւագանին**, նախարարքն աշխարհակալքն, աշխարհատեսքն, որ էին բիւրաւորքն» (էջ 34), «Գումարէր զօրսն ամենայն տանցն **աւագանոյն** ընդ զօրսն արքունի» (էջ 34):

Աերքինի – ԳԲԲ-ն **ներքինի** բառի համար նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ամորձատված մարդ, 2) արքունի պալատի ներքին պաշտոնյա՝ սովորաբար ամորձատված, որ առավելապես ծառայում էր կանանոցում: ԼԽԳԲԲ-ն այն ներկայացնում է իբրև ածական-գոյական տարարժեքության միավոր: Լ. Խաչատրյանը բնագրային օրինակը բերում է Բուզանդից. «Եւ Շապուհ թագաւորն **զներքինին** անգամ թագաւորին

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 5-10:

Հայոց Արշակայ տաներ ընդ ինքեան ի գործ պատերազմին» (Բուզ., էջ 173): Բնագրային մեր օրինակում այն ածական է. «...այսինքն ունէր զպատին մեծի մարդպետութեան, այր **ներքինի** չարասիրտ...» (էջ 74):

Պատիւ – փոխառություն է պահլավերենից: ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) շուք, փառք, 2) հարգանք, մեծարանք, 3) արժանիք, արժանապատվություն, 4) բարձր դիրք, պատվավոր աստիճան, 5) պարգև, ընծա, նվեր, 6) պատվանշան: Բնագրում գործածված է 4-րդ և 6-րդ իմաստով. «Ապա հրաման ետ հանել **զպատին** ի բաց (այստեղ ունի պատվանշան իմաստը) ի մերկանալ ի նմանէ **զպատուական** (պատիւ+ական) պատմուճանն...» (էջ 90):

Մեպուհ – իրանական փոխառություն է: Ըստ ԼԽԳԲԲ-ի՝ դրսևորում է երկարժեք գոյական-ածական տարաբժեքությունը: Ունի հետևյալ իմաստները. 1) նախարարական տոհմից սերած իշխան, նախարարական տան ժառանգորդ (Հին Հայաստանում): Լ. Խաչատրյանը բնագրային օրինակը բերում է Բուզանդից. «Ամենայն մարդիկն երթիցեն և լացցեն զԳնել մեծ **սեպուհն** Արշակունի զսպանեալն» (ԼԽԳԲԲ, էջ 321): Իբրև ածական՝ ունի ազնվական ծագումով իշխանավոր, պայազատ իմաստ:

Գաւառակալ, գաւառատէր, գաւառապետ – ԳԲԱ-ն նշում է գավառի տեր կամ կառավարիչ իմաստները: Բնագրային օրինակ. «... և ամենայն մարդիկ աշխարհին Հայոց մեծամեծ **գաւառակալք, գաւառատէարք...**» (էջ 284): Արդի հայերենում պահպանվել են գրաբարյան իմաստները: **Գաւառակալ** եզրույթը դրսևորում է ածական-գոյական երկարժեքություն: Իբրև ածական՝ գավառապետ, կուսակալ, կառավարիչ (անձ), իբրև գոյական՝ գավառապետ, կուսակալ (ԼԽԳԲԲ, էջ 99):

Ի թիվս **արքունի** պաշտոնները և պաշտոնյաներին ներկայացնող եզրույթների՝ բնագիրը հարուստ է զինվորական տարբեր պաշտոնները և դրանց գործառույթը արտացոլող եզրույթներով: Դրանք արժևորվում են նաև որպես ռազմական եզրույթներ: Դրանցից **հազարապետ** եզրույթը բազմիմաստություն է դրսևորում: Ստ. Մալխասյանը նշում է, որ բացի «գորագլուխ» իմաստից՝ այն ունի ավելի լայն ընդգրկում (ծան. 40-րդ), քան զինվորական հասկացությունը: Բնագրային օրինակ՝ «Բայց գումարեաց ընդ նմա թագաւորն Տիրան զմեծամեծ նախարարն ըստ սովորութեան օրինակին. զմեծ **հազարապետն**՝ ի հազարապետութեան...» (էջ 286): Ռազմական գործ, զինվորական պաշտոնյա նշանակող եզրույթներին առանձին քննությամբ անդրադառնալու նպատակով այս հոդվածում սահմանափակվենք զինվորական պաշտոնյաներին ներկայացնող եզրույթների մի քանի բնագրային օրինակների ներկայացմամբ՝ **զօրավար** - «հանդերձ **զօրավարան** Վաչէի» (էջ 34), **սպարապետ** - «Ձերբակալ արարեալ զԴատաբէնն Վաչէ **սպարապետն...**» (էջ 34), **բերդակալ** - «Քանզի դիպեցան մտերիմք **բերդակալք...**» (էջ 288): **Ստրատ** – փոխառություն է հունարենից. նշանակում է զորապետ:

Բնագրային օրինակ՝ «...Ապա **ստրաստն** Յունաց կազմեաց զօրս իւր» (էջ 306): **Ստրաստելատ** – փոխառություն է հունարենից, նշանակում է գորավար, սպարապետ: Բնագրային օրինակ՝ «Տերէնտն **ստրաստելատ** նոցա և գունդքն Հայոց և Մուշեղ սպարապետ նոցա...» (էջ 308): **Զօրագլուխ**՝ «...սպանանէր Մուշեղ **զգօրագլուխսն** Պարսից զԿարէնն և Զիկն» (էջ 286): **Փուշտիպան** – փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է թիկնապահ, անձնապահ (զինվոր, զինվորական): Բնագրային օրինակ՝ «Եւ ետ նմա **փուշտիպան** մի հաւատարիմ և հրովարտակ արքունի մատանեան» (էջ 318):

Հեղինակը ներկայացնում է պատմական անձանց ծագումնաբանական արմատները, ուստի գործառական են **ազգ, տոհմ, ցեղ** եզրույթները: Բնագրային օրինակներ՝ «...ելանէր Արշակ **տոհմին** զօրավարաց **ազգին** քաջացն Մամիկոնեից...» (էջ 106), «...շինականաշէն **ազգն** Գնունեաց...» (էջ 106): **Ազգը** և **տոհմը** փոխառություն են պահլավերենից, իսկ **ցեղը**՝ հիմնական բառաշերտի բառ-եզրույթ է: **Պայեագատ** բառ – եզրույթն ունի **ժառանգ** իմաստը: Այն փոխառություն է պահլավերենից: Բնագրային օրինակ՝ «... և արար զնա բղեաշի և **պայեագատ** տան նորուն, **ժառանգն** բազմիցս...բայց **յորդայն** Բակուր բղեշխի...» (էջ 36):

Բնագրում անշուշտ գործածված են ընտանեկան հարաբերություններ արտահայտող եզրույթներ, քանի որ յուրաքանչյուր իշխանության հենքը ընտանիքն է: Բնագրային օրինակներ՝ «...զԱրշակորդի Տիրանայ և **հարբ** նորին և հանդերձ **կանամբբ** իւրեանց...» (էջ 104), «... զՎասակ զերեց **եղբայր**...» (էջ 106), «...Ապա և **կին** թագաւորին...» (էջ 200), «Իսկ Վահանայ էր քոյրաթիւ ի Մամիկոնեան տոհմէն, **քոյր** Վարդանայ Համագասպուհի և էր նա կին Գարեգինի տեառնն Ռշտունեաց զաւառին և փախեաւ **այր** իւր... իսկ **գտիկինն** Ռշտունեաց...» (էջ 274): Ընտանեկան հարաբերություններ արտահայտող **բառ-եզրույթները** հայերենի բնիկ բառապաշարի միավորներ են¹⁴:

Երկում հեղինակը մանրակրկիտ նկարագրում է պաշտոնյաների հանդերձանքը: Այս եզրույթները ևս առանձնանում են իբրև առանձին իմաստային շերտի միավորներ, ուստի սույն հոդվածում բավարարվենք միայն մի քանի բնագրային օրինակների վկայակոչմամբ՝ «...**պատմուճան ազնիւ**...» (էջ 318). **պատմուճան**– փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է պարեգոտ (ԳԲԱ, էջ 396), **ազնիւ** – բազմիմաստ բառ է ընտիր, առաջնակարգ, սրբազան, նվիրական ևն (ԳԲԱ, էջ 16), բնագրային օրինակ՝ «... և ագոյց նմա **պատմուճան ազնիւ**...» (էջ 318): **Նշան** – փոխառություն է պահլավերենից, ունի 12 իմաստ: Բնագրում գործածված է զինվորական հատուկ նշան իմաստով (իհարկե, բնագրային բազմաթիվ օրինակներում այն կրոնական իմաստով է գործածված՝ աստվածային հրաշք)՝ «... և՛ **ի նշանացն**, իբրև ՚ի հուրն հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունդն որպէս բոց ընդ եղեգն» (էջ 310) ևն:

¹⁴ Տե՛ս Ա. Աբաջյան, Ն. Դիլբարյան, Ա. Յուզբաշյան, նշվ. աշխ., էջ 144:

Ռ. Ղազարյանը գրաբարի դարձվածաբանության մասին կարևոր դիտարկում է արել. «Գրաբարի դարձուածաբանութիւնը թուում է, թէ անսպառ է...»¹⁵: Նույնը վերաբերում է նաև գրաբարի եզրույթային համակարգին, որի ամբողջական քննության համար անհրաժեշտ է «տեսական ժամանակ»: Այս նպատակին ուղղված ցանկացած ուսումնասիրություն հույժ կարևոր է և արդիական: Յուրաքանչյուր բնագավառ ներկայացնող եզրույթային համակարգ ունի իր իմաստային ենթաշերտերը: Հասարակական-վարչաքաղաքական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները ևս բազմաշերտ են:

Առաջին անգամ ներկայացվում են եզրույթներ, որոնք արտացոլում են՝ ա) երկրի **պաշտոնակարգությունը**, արքունի ու ռազմական պաշտոնները և պաշտոնյաների գործառույթները, բ) **երկրի պետական կառուցվածքը**, իր ենթակառուցվածքներով: Առանձին քննության են ենթարկված տարարժեքություն դրսևորող եզրույթները: Ներկայացված 50 եզրույթներից 13-ը փոխառություն են պահլավերենից, 6-ը՝ հունարենից, 31-ը հայերենի հիմնաշերտի բառեր են: Անհրաժեշտության դեպքում յուրաքանչյուր եզրույթ արժևորված է նաև տարժամանակյա դիտակետում: Աշխատանքը կարևորվում է ոչ միայն համաժամանակյա քննության շրջանակում, այլև փաստական հարուստ նյութ է տալիս պատմական եզրույթաբանության համար, քանի որ արդի արևելահայերենի եզրույթների մեծ մասը ունի գրաբարյան հենք:

АННА АБАДЖЯН, АНАИТ ЮЗБАШЯН – Термины, выражающие общественно-политические отношения в «История Армении» Фавстоса Бузанда. – Литература на древнеармянском языке содержит богатый материал о терминологической системе древнеармянского периода, который нуждается во всестороннем и целостном изучении. В данной работе термины габара рассматриваются на фактическом материале книги Фавстоса Бузанда «История армян». Лексика и терминологический пласт, входящие в ее состав, многослойны в силу содержания, цели и различных стилистических особенностей этого труда. Исследованы многослойные с семантической точки зрения термины, выражающие социально-административные и политические отношения. Впервые представлены термины, отражающие: а) иерархию страны: царские и военные должности и функции чиновников, б) государственное устройство страны с ее инфраструктурами. Отдельно проанализированы многозначные термины. Из 50 представленных терминов 13 заимствованы из пехлеви, 6 - из греческого, 31 слово исконно армянское. При необходимости каждый термин также оценивается в диахроническом срезе. Работа важна не только в рамках синхронического анализа, но и дает богатый фактический материал для исторической терминологии, поскольку большинство терминов современного восточноармянского языка имеет древнеармянскую основу.

Ключевые слова: иерархия, политическая структура, административно-политическая инфраструктура, военные и придворные должности, нахарар, патриарх, азат, старейшина, советник

¹⁵ Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան, Եր., 2012, էջ 10:

ANNA ABAJYAN, ANAHIT YUZBASHYAN – *Terms Expressing Social-Political Relationships in the “History of the Armenians” by Faustus of Byzantium.* – Literary works written in Grabar// Old Armenian provide us with rich material about Grabar’s//Old Armenian’s term-system which needs to be analyzed wholly and comprehensively. In this work, the terms of Grabar// Old Armenian are examined based on the factual material of the work “History of the Armenians” by Faustus of Byzantium. The vocabulary of the work and the term system which is its constituent part are multi-layered due to the content, purpose and various stylistic features of the work. The article examines the terms expressing socio-political-administrative political relations, which are multi-layered from the semantic point of view.

The vocabulary of the work and the term system, making up its component, are multi-layered due to the content, purpose and various stylistic features of the work. The article examines terms expressing socio-administrative political relations, which are multi-layered from the semantic point of view. For the first time, the article presents the terms which reflect: a) the country's hierarchy: the royal and military positions and the functions of officials, b) the state structure of the country with its infrastructures. Terms manifesting conversion have been examined separately.

Among the 50 presented terms, 13 terms are borrowed from Pahlavi, 6 from Greek, 31 are words from Armenian main word bank. In case of necessity, each term is also valued in diachronic perspective.

The work is significant from the perspective of synchronic analysis, but it also provides rich factual material for the historical//diachronic terminology, as most of the terms of the Modern Eastern Armenian language have Grabarian//Old Armenian origin.

Key words: *hierarchy of positions, political structure, administrative-political infrastructures, military and court positions, minister, patriarch, free, elder, consultant*